

אתרי קבורה בהר יהודה בתקופת הברזל ב

אירית יזרסקי

חצרים

הקדמה

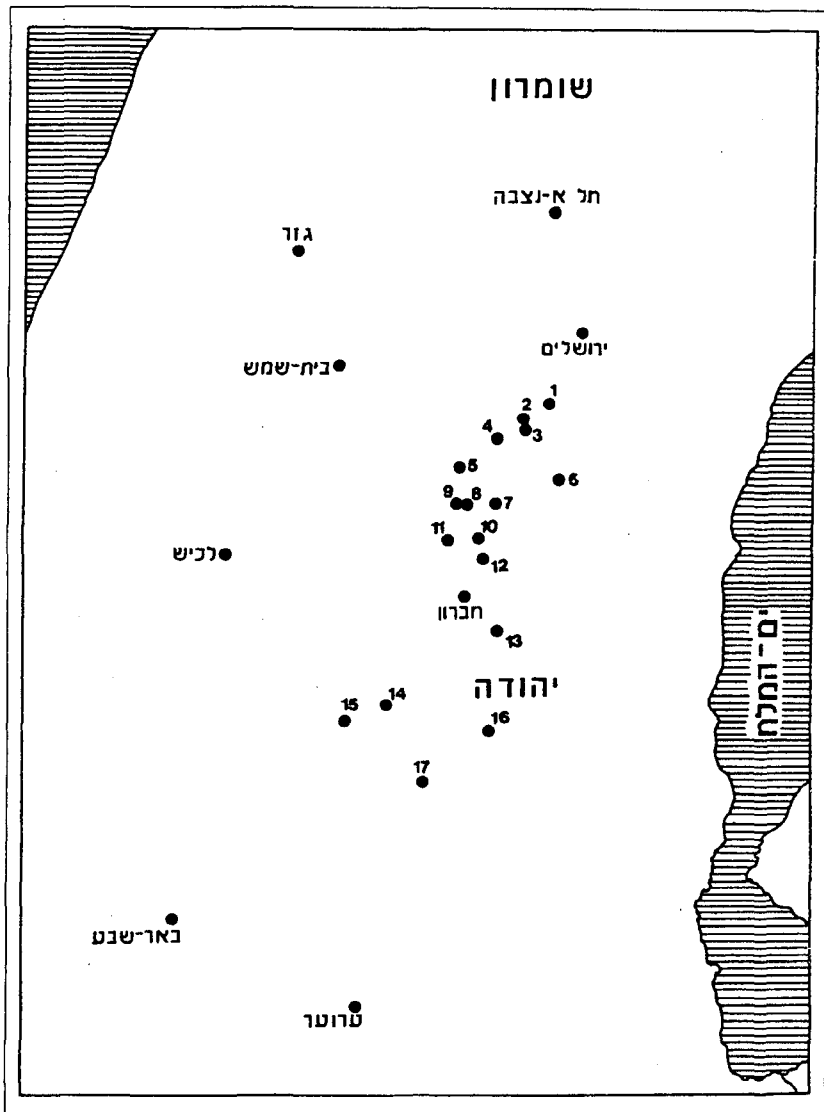
מפת אתרי הקבורה מתקופת המלוכה בהר יהודה איננה מלאה עדיין. הסקרים והחפירות שנערכו בו על-ידי כוכבי בשנות ה-60 (כוכבי, תשל"ב) ועל-ידי עופר בשנות ה-80 (עופר, 1990; תשנ"ג) תרמו אמנם רבות להכרת היקף ההתיישבות, אך לא תרמו כמעט להכרת אתרי הקבורה (המונח "אתר קבורה" מכוון לכל מקום, שמערת קבורה אחת לפחות נמצאה בו). מערות נוספות נחשפות מידי פעם בעקבות פעילות של בנייה וסלילת כבישים, שוד עתיקות וסקרים אקראיים. מטרת העבודה המוצגת כאן לרכז את כל המידע שהצטבר עד היום בתחום זה, ולהציג מפת תפוצה מעודכנת ככל האפשר¹ (מפה 1).

שלושה מארבעת עבריו של אזור הר יהודה ניתנים להגדרה גיאוגרפית בקלות: בדרום הוא גובל בבקעות כאר-שבע וערד, במערב תוחמת אותו השפלה ובמזרח – מדבר יהודה. בצפון קשה להגדירו חד משמעית ולצורך עבודה זו נקבע הגבול צפונה לבית-לחם (עופר, תשנ"ג, חלק 1, 27). רוב המקרים ניתן לזהות מערת קבורה בהר יהודה ולתארכה לימי הבית הראשון על פי המאפיינים האדריכליים בלבד: חדר חצוב אחד או יותר, אצטבות קבורה ובדרך-כלל גם בור מאספה אחד או יותר (ברקאי, 1994; יזרסקי, 1995). מאפיינים מובהקים אלה מסייעים לתארך את המערות גם כשהן פתוחות ואין במקום שרידים קרמיים מתארכים. כאשר המערות פתוחות ושדודות ניתן לתארכן בקירוב גם בהסתמך על שפכי השוד ושברי החרסים, הזרועים בחזיתותיהן. הקבורה במערות הייתה משפחתית ונמשכה במרוצת הדורות, אך פרט לעובדה זו ידוע מעט מאוד אודות מנהגי הקבורה ברחבי ארץ יהודה בכלל ובהר יהודה בפרט בשל השתמרותו הגרועה של הממצא.

קברי מערות חצובים מופיעים בארץ יהודה בכירור במהלך המאה התשיעית לפני הספירה. ייתכן אמנם שהחלו להופיע כבר במאה העשירית לפני הספירה אם כי מבחינה ארכיאולוגית קשה להוכיח זאת. תקופת הפריחה ושיא הופעתם של קברי המערות ביהודה חלה במאות השמינית והשביעית לפני הספירה, עד חורבן הממלכה בשנת 586 לפני הספירה, ובמקומות מסוימים גם זמן מה לאחר מכן. השתמרותו הגרועה של הממצא המתארך מעוררת שלוש בעיות כרונולוגיות קשות:

1. המאמר מבוסס על נתונים שנאספו לצורך כתיבת עבודת גמר לתואר מוסמך בהדרכתו של פרופ' דוד אוסישקין (יזרסקי, 1995). שיתוף פעולה עם החוקרים מר ניר טל מיחידת קצין המטה לארכיאולוגיה של יהודה ושומרון ומר דוד עמית מרשות העתיקות אפשר את ריכוז החומר לכלל תמונה מלאה, ועל כך נתונה להם תודתי החמה. תיקי החפירה של אל-ערוב וסעיר נמסרו לי להכנה לפרסום במסגרת עבודת הגמר לתואר שני באדיבותו של קצין המטה לארכיאולוגיה של יהודה ושומרון, ד"ר יצחק מגן. תודה לד"ר אבי עופר על שהאיר את עיני באשר למערות שבתל רומיידה.

מפה 1: מפת התפוצה של אתרי קבורה בהר יהודה בתקופת המלוכה

מקרא: 1. בית-לחם. 2. חרבת כבר. 3. אל-עטן. 4. נבי דניאל (מרח אל-ג'ומעה). 5. חרבת הילאל. 6. תקוע. 7. אל-ערוב. 8. חורבת בית זעתה. 9. חרבת קופין. 10. סעיר. 11. חרבת טביקה-חלחול. 12. ראס א-טוויל. 13. בניידר. 14. חרבת רבוד. 15. חרבת מעון. 16. טיהריה. 17.

- לא ניתן לקבוע מתי החל השימוש במערה.
- קשה לצייר קו ברור של התפתחות טיפולוגית-אדריכלית לאורך מאות שנות קיומן של המערות.
- גם במקרה של מאורע היסטורי טראומטי כגון מסע שנחריב לא ניתן להצביע על השלכותיו – אם בכלל – על אדריכלות המערות ועל מנהגי הקבורה ביהודה.

מחקרים קודמים

סקרים וחפירות נערכו בהר יהודה כבר במאה ה-19 על-ידי רובינסון וגרן, ונמשכו בסקר שערך מ' כוכבי לאחר מלחמת ששת הימים, בשנת 1967, ובסקר של המשלחת בראשותו של א' עופר (עופר, תשנ"ג, 185–188 ושם בבליוגרפיה). הסקר של כוכבי מקיף 250 אתרים מכל התקופות שנמצאו בהר, וביניהם 46 אתרים מתקופת הברזל II ב – III א (כוכבי, תשל"ב). הסקר של עופר החל בשנת 1982 והוא ממשיך במידה מסוימת את הסקר של כוכבי. תוצאותיו מובאות במאמר מוקדם, וביתר פירוט בעבודת הדוקטורט של החוקר (עופר, 1990; תשנ"ג). עבודתו של עופר אודות ההתיישבות בהר יהודה בתקופת הברזל היא העבודה המפורטת ביותר שנערכה עד כה בנושא זה והיא משלבת מידע שאסף החוקר עם מידע שנאסף על-ידי חוקרים אחרים לפניו. מספר האתרים מן המאה השמינית לפני הספירה שנמצאו בהר יהודה עומד על 122. בשלהי תקופת הברזל ירד מספרם ל-113. אולם מערות הקבורה מתקופת הברזל תופשות מקום משני במחקר.

שתי עבודות מסכמות, שעניינן הקבורה ביהודה בתקופת הברזל, פורסמו על-ידי שני חוקרים אחרים: האחת היא עבודת הדוקטורט של Bloch-Smith (1990), שכללה בעבודתה את כל סוגי הקבורה בארץ-ישראל ובעבר הירדן המזרחי במהלך תקופת הברזל כולה. היא בדקה מנהגי קבורה, הנבדלים זה מזה בשל השוני באופי האתני, הדתי והגיאוגרפי ולמרבח הצער לא הביאה מפת תפוצה מלאה של האתרים. העבודה האחרת הינה עבודתו של ג' ברקאי (1994), שנושאה "קברים וקבורה ביהודה בתקופת המקרא". בין השאר ניסה החוקר להבין תופעות מסוימות הניכרות בקברים ובמנהגי הקבורה מן האספקט המקראי ולצורך כך המתמקד במיוחד בבתי-הקברות בירושלים. מפת התפוצה של אתרי הקבורה ביהודה, להוציא בית-לחם ותקוע, ריקה מאתרים בחבל הארץ הנדון במאמר זה (ברקאי, 1994, 104). להלן מובא פירוט אתרי הקבורה בהרי יהודה.

בית-לחם

תל בית-לחם נמצא ליד כנסיית המולד (עופר, תשנ"ג, חלק 2, 90–91). בארבעה מקומות בסביבת הכנסייה התגלו מערות קבורה מתקופת הברזל אך אין תכניות של אף אחת מהן והמידע לגביהן מוקטע מאוד ולקוי. הדיווח של לופרדה (מפי באגאטי) אודות המערה הראשונה מלמד, שהמערה מכילה חדר רבוע ללא מתקני קבורה ואצטבות (Loffreda, 1968, 249). באגאטי דיווח גם על כלים מתקופת הברזל שנמצאו בקברים, אך לא פירט מעבר לכך (Bagatti, 1952, 264).

מערה אחרת התגלתה בעת בנייתו של בית-ספר ליד כנסיית המולד. המערה הייתה עשירה בממצע קרמי – 167 כלים – שהוכנו לפרסום על-ידי סאלר (Saller, 1968). על פי הממצא ניתן לתארך את המערה למאה התשיעית עד המחצית הראשונה של המאה השמינית לפני הספירה לכל המאוחר. המכלול התפרסם ללא תכנית של המערה.

הממצא הקרמי של מערה אחרת פורסם על-ידי ג' טאב (Tubb, 1980). האוסף נרכש במאה ה-19 על-ידי הכנסייה האנגליקנית בירושלים ומוצאו מקבר שלידי קבר רחל. נראה שהקבר היה בשימוש במשך תקופה ארוכה, אם כי ייתכן שלא ברציפות. מיוצגים בו כלים כגון אלבטסטרון עשוי חרס, התורמים לתיארוכו למאה השמינית לכל המוקדם עד המאה השישית לפני הספירה (Tubb, 1980, pl. 2:2).

מערות נוספות התגלו בעת ביצוע עבודות שימור, שנערכו בכנסיית המולד בבית-לחם בשנים 1964-1964. הדיווח היחיד המצוי אודותיהן הוא דיווחו של באגאטי, שלא ציין כמה קברים מתקופת הבית הראשון היו בין 15 המערות שהתגלו שם. נראה שחלקן או כולן היו בשימוש משני בתקופה הרומית (Bagatti, 1965).

סביבות בית-לחם טרם נסקרו במלואן ולכן המידע מועט. דרומית-מערבית לבית-לחם, צפונית-מזרחית לחירבת כבר (כוכבי, תשל"ב, 40-41, אתר 26), מצויה מערת קבורה נוספת (נ"צ 7062/5095), שהתגלתה בשנת 1989 על-ידי ד' עמית. בחזית המערה מצויה חצר קטנה והפתח נתון במסגרת חצובה. תכנית המערה כוללת חדר אחד, כנראה עם שלוש אצטבות, ובור מאספה חצוב באצטבה הימנית.

אל-עטן

בשנת 1989 התגלתה במקום מערת קבורה, שנחפרה על-ידי מ' דדון מטעם קצין המטה לארכיאולוגיה של יהודה ושומרון. למערה חדר קבורה מרובע יחיד ובו שלוש אצטבות סדורות בצורת האות ח"ת. בור המאספה נחצב בירכתיים הימניים אחוריים. המערה הייתה בשימוש משני בתקופה הרומית, אך על פי שברי כלים משלהי תקופת הברזל שנמצאו בה נחצבה כנראה במאה השביעית לפני הספירה והייתה בשימוש עד המאה השישית לפני הספירה (דדון, 1990).

ח'רבת מרח אל-ג'ומעה - נבי דניאל

במרח אל-ג'ומעה קיים אתר ששטחו לא ידוע, שפופר מעריכו בכ-12 דונם (עופר, תשנ"ג, חלק 1, 93). היישוב נמצא לא הרחק מן החורבה של נבי דניאל, בהמשכן של הטרסות שעל גב ההר. בית-הקברות מתקופת הברזל התגלה על-ידי ד' עמית מערבית לאתר, במורד הגיא (נ"צ 1643/1216). מערות הקבורה חצובות לאורך הטרסות בשלושה טורים וביניהן מצויים מתקנים חקלאיים מתקופת הברזל ומתקנים שונים מן התקופה הרומית (עמית ויורסקי, בהכנה).

באתר התגלו 12 מערות קבורה מתקופת הברזל, שש מהן מכילות חדר קבורה יחיד, וחמש אחרות מכילות שני חדרים או שלושה. חציבתה של מערה נוספת - מס' 9 - לא הסתיימה מעולם. בצורתן של המערות, בכיצוע החציבה, בסיתות ובגימור שלהן ניכרת אחידות מסוימת. אדריכלות המערות תכליתית מאוד ואינה מצטיינת בהידור. ניתן אולי לומר, שמערכות הקבורה המכילות שני חדרים ויותר משקפות מורכבות משפחתית ואולי גם מעמד חברתי-כלכלי גבוה יותר. למרביתן יש "חצרות" חצובות בחזיתותיהן, חלקן חסרות עומק ועומקן של האחרות שיעורו שונה. בחזית מערה מס' 1 חצוב גם מסדרון גישה ארוך. חלק מן הפתחים חלקים וחלקם נתונים במסגרות חצובות, לעתים מדורגות, ובמקרה אחד עם עיטור חצוב דמוי גמלון (איור 1). כל פתחי הכניסה קטנים ורבועים ובחלקם התחתון הותקנה מדרגת סף חצובה. חדרי הקבורה רבועים בקירוב או מרובעים ממש. ברוב המקרים התקרה ישרה ואופקית. אמנם חלק מן המערות מלאות עפר עד מפלס הפתח, אך ניתן לראות שרוב חדרי הקבורה הכילו אצטבות קבורה ומאספה אחת או שתיים. בכל המערות כמעט ניתן להבחין בעקבותיהם של כלי החציבה על הקירות והתקרה ונראה, שהחוצבים הקדישו תשומת לב מעטה להחלקת פני השטח ולגימור קפדני.

נבי דניאל קיימת תופעה דומה לזו הניכרת במערכות הקבורה ביהודה כולה: פתח הכניסה רבוע וקטן בעוד פתחי חדרי הקבורה הצדדיים, שנקרעו בקירות האולם המרכזי, גבוהים. לעתים הפתח מלבני ולעתים הוא חצוב בצורת טרפז. פתח החדר הצדדי ימני במערה מס' 3 הוא מלבן פשוט, ואילו זה של החדר הצדדי שמאלי הוא מלבן, שחלקו העליון מעוגל ונתון בתוך מסגרת מרובעת. מסגרת כזו נמצאה במערה בחירבת קופין הסמוכה (Smith, 1962). פתחים מלבניים פשוטים

איור 1: נבי דניאל – פתח מערה II עם עיטור של גמלון

נמצאו לדוגמה בחורבת בית לוויה (Naveh, 1963, fig. 1) ובקבר מסי' 106 כלכיש (Tufnell, 1953, pl. 3:4). רק באחת ממערות הקבורה נמצאה גומחה חצובה לנר. בחדר הימני שבמערה מסי' 3 נמצאה גומחה, שהקיר שמעליה מפויח. צורתה כשל משולש קטן חצוב בקיר המערה ודומה שמתחתיה חצובה אצטבת קבורה.

הכרונולוגיה של בית-הקברות

אין ספק, שקברי נבי דניאל מהווים קבוצה ארכיטקטונית הומוגנית מבחינה כרונולוגית. המערות בבית-הקברות של נבי דניאל נמצאו פתוחות ונקיות מכלי חרס וממצא מתאריך אחר, ולכן יש לתארכן על פי קריטריונים אחרים:

- שפע של קרמיקה מן המאות השביעית והשמינית לפני הספירה פזורה על פני השטח, שבעבר התקיים בו היישוב, דרומית-מזרחית לבית-הקברות.
- קווי הדמיון למערות המצויות בבתי-קברות אחרים ביהודה. מערות מתוארכות היטב נמצאו לדוגמה בבתי-הקברות של לכיש, חורבת בית לוויה וכתף הינום שבירושלים. על פיהן ניתן לעמוד על המרכיבים ועל המאפיינים האדריכליים של מערות קבורה מתקופת הברזל.
- את התיארוך ניתן לבצע גם על דרך השלילה: המערות שייכות לתקופת הברזל משום שלא נמצאו בהן אלמנטים אדריכליים, האופייניים למערות קברים מימי הבית השני כגון כוכי קבורה, ארקוסולים וגלוסקמאות.

מערות מסי' 8 ו-10 היו בשימוש משני בתקופה הרומית או הביזנטית, ואפשר להבחין בבירור היכן ובאילו כלים נעשו בהן השינויים בהשוואה לצורת החציבה והסתיות של תקופת השימוש המוקדמת.

כיום קשה להעריך מתי נוצרו ומתי נעשה שימוש בגתות שנמצאו בטרסה העליונה, ליד מערות מסי' 8 ו-9. סביר להניח, שהן שימשו את אוכלוסיית היישוב עד המאה השמינית לפני הספירה, וכאשר הוחל בחציבת מערות הקבורה שעל המדרון פסק השימוש בגתות מטעמי טהרה. מכל מקום, ללא חפירה מסודרת אין אפשרות להבהיר סוגייה זו.

אין אפשרות לקבוע מתי בדיוק הסתיים השלב הראשון של השימוש במערות בסוף תקופת הברזל, אך נראה שהדבר התרחש בשנת 586 לפני הספירה, בעת שאר יישובי ממלכת יהודה חרבו ונטשו. בתקופה הרומית או הביזנטית התפשט היישוב החדש שקם במקום והגיע עד סמוך לבית-הקברות ואז נוקו הקברים מעצמות ומכלים וחזרו לשימוש. מערות אחרות הותקנו לקבורה על פי הכללים האדריכליים של אותה תקופה וגומחות נחצבו בהן. בסביבה מצויים גם מקוואות, קולומבריום ומתקני תעשייה שונים מתקופה זו.

חורבת הלל

בשנת 1990, בשל פריצת דרך חדשה ליישוב בת-עין, נערכו חפירות בחורבת הלל ("צ"צ 1601/1182). החפירה נערכה מטעם קצין המטה לארכיאולוגיה של יהודה ושומרון בפקוח ד' עמית (תשנ"ב). שתי מערות קבורה נמצאו חצובות במצוק שמצפון לכביש, כ-80 מ' ממזרח לשטח החפירה. בחזית המערות נחצבו חצרות קטנות ופתחי הכניסה היו מעוטרים במסגרות מזורגות.

המערה הראשונה, המערבית מבין השתיים, כוללת חדר יחיד ובו שלוש אצטבות סדורות בצורת האות ח"ית ומאספה חצובה בירכתיים השמאליים, במפגש האצטבות האחורית והשמאלית. המערה השנייה הינה למעשה כוך קטן לא רגולרי עם תקרה מקומרת.

שתי המערות היו עד היום בשימוש משני ולכן לא נמצאו בהן ממצאים מתארכים. המערות תוארכו לתקופת הברזל II ב על פי דמיון הטיפולוגי למערות אחרות מאותה תקופה שהתגלו ביחודה.

תקוע

מערת קבורה אחת נחפרה על-ידי צוות מטעם קצין המטה לארכיאולוגיה של יהודה ושומרון, אך המידע אודותיה אבד. לדברי י' משורר, ששימש קצין המטה לארכיאולוגיה בעת ההיא, נמצאו במערה 80 כלי חרס לפחות. חפירה נוספת נערכה בתל ("צ"צ 1700/1157) בשנים 1968 ו-1970 על-ידי הסמינר התיאולוגי גרייס מאינדיאנה, ארצות-הברית. המפקח על החפירה בבית-הקברות היה ג' דייוויס (כוכבי, תשל"ב, 47, אתר 62; עופר, תשנ"ג, חלק 3, 86-87; Davis, 1974).

קברי היישוב נמצאים על המדרונות המערבי והצפוני-מזרחי של התל.

הקבר היחיד שפורסם מספרו 302 והוא ממוקם במדרון הדרומי-מערבי של התל. על פי מצבם הגרוע של הכלים, שנמצאו באולם המרכזי, נראה שהקבר סבל מהפרעות (כניסת אנשים, הזזת עצמות וכלים וכדומה) במהלך תקופות שונות. ייתכן שהמערה נחצבה בשני שלבים לפחות, ועל פי תכניתה היא יוצאת דופן מבין כל המערות המוכרות ברחבי ממלכת יהודה. תכנית המערה כוללת אולם מרכזי, ששמונה חדרי קבורה לא רגולריים נפתחים אליו. בכל אחד מהחדרים, בקצה המרוחק מהפתח, היה בור מאספה. חלק מן הבורות מתחבר זה לזה או אל החדרים הסמוכים באמצעות "תעלות". "תעלות" נוספות נחצבו בקירות של גומחות מספר 6 ו-8, אך לא ידוע לאן הובילו ומה היה יעודן. קשה לעמוד על המורכבות האדריכלית של הקבר כיוון שהחופר פרסם מעט מאוד מידע והתכנית חסרת חתכים. החופר דיווח לדוגמה על "גומחות" במקומות מסוימים במערה (Davis, 1974, fig. 1), אך אין כל אפשרות לעמוד על מידותיהן ולהבין כהלכה.

הממצאים מן המערה כוללים את מגוון הצורות והכלים, השכיח באתרי קבורה אחרים: קערות, פכים, פכיות ופכיות שחורות, נרות ועוד, ונראה שיש לתארך את המכלול בעיקר למאה השמינית לפני הספירה. נרות מעובי בסיס מן הטיפוס השכיח במאה השביעית לפני הספירה מיוצגים בקבר על-ידי דוגמה אחת בלבד.

ח'רבת בית זעתה

ניר טל מיחידת קצין המטה לארכיאולוגיה של יהודה ושומרון הביא לידיעת כותבת שורות אלה מידע אודות מערת קבורה, שמצא בארכיון אגף העתיקות המנדטורי (תיק מס' 33 משנת 1937), שנכתב על-ידי ד' בראמכי. המערה נמצאת בכפר בית זעתה (נ"צ 1616/1146), צפונית לחברון וצפונית-מזרחית לחורבת קופין (כוכבי, תשל"ב, 48, אתר 67). בחזיתה חצובה חצר קטנה והירידה מן הפתח אל הרצפה התבצעה באמצעות מדרגה חצובה. בתוך חדר הקבורה היו שלוש אצטבות סדורות בצורת האות ח"ת ובור ליקוט בפניה הימנית של החדר, החצוב ברובו מעבר למתאר הקירות. המערה הייתה בשימוש משני בתקופה הרומית ונמצאו בה שתי גלוסקמות קבורה מעוטרות. התיארוך לתקופת הברזל מוצע בהסתמך על דמיון טיפולוגי-אדריכלי למערות אחרות מאותה תקופה, שנחשפו ביהודה כולה.

ח'רבת קופין

חורבת קופין נמצאת כ-11 ק"מ צפונית לחברון. המקום נסקר על-ידי ר' סמית, שדיווח על מציאתן של מערות קבורה במקום, אך מבלי לציין את מספרן ומבלי לתארכן. המערה היחידה שזכתה ליתר פירוט מספרה 4, ואף היא נמצאה ריקה ממצא בדומה לשאר המערות. אולם ניתן להסיק, כי היו בה שתי תקופות קבורה, שהמוקדמת ביניהן הייתה במאה השביעית לפני הספירה. עדות לכך נמצאה בשברי לגין בודד (Smith, 1962, pl. VIII). תכניתה של המערה מלמדת, כי מדובר במערה ממזרחית, שתכניתה סימטרית והרמונית. קירותיה ישרים, ניצבים זה לזה בזוויות ישרות והיא מכילה שני חדרים. החדר הראשון משמש מבוא לחדר הקבורה העיקרי, הממוקם מעבר לו ובו שלוש אצטבות. אין בקבר מאספה. פתח הכניסה אל החדר השני נתון בניסגה מדורגת כפולה. פתח הכניסה לקבר עוצב בחלקו העליון כקשת בתוך מסגרת רבועה, בדומה לפתחו של חדר הקבורה השמאלי במערה מס' 3 שבבני דניאל (לעיל). בתכניתו הקפדנית ובפארו מזכיר הקבר את קברי כפר השילוח (אוסישקין, תשמ"ז, 44 ואילך). ניתוח של מידות המערה מלמד, כי במרבית המרכיבים האדריכליים של הקבר נעשה שימוש בתקן האמה המצרית הקצרה.

אל-ערוב

בשנת 1968 דווח על חפירתן של מערות קבורה מתקופות שונות ממזרח למחנה הפליטים אל-ערוב. החפירה נערכה בפיקוחו של מר אמין ברהום מטעם קצין המטה לארכיאולוגיה של יהודה ושומרון (הרשאה מס' 86, חדשות ארכיאולוגיות, כז, תשכ"ח, 19-20). המערות נחצבו במדרון המזרחי של גבעה, הנמצאת כשני קילומטרים מערבית לבית פג'אר (נ"צ משוער 16405/11425). נמסר, שהמערה מתוארכת לתקופת הברזל וכוללת חדר אחד ובו שתי אצטבות ובור מאספה ליד הקיר שמול הפתח. לא ידוע לאיזה יישוב שייכת המערה וכן אין מיפוי של אתר המערות. כיוון שכל החומר, שהיה בתיק החפירה, אבד, נעשה שיחזור החפירה באמצעות מפגשים-עם החופר ועם עוזרו, מר ניקולה ענתר. לדבריהם זוהי מערה מתקופת הברזל, שנחשפה במדרון המערבי של הגבעה. בתוך המערה, על גבי האצטבות, נמצאו ערימות גדולות של קערות, לגינים, נרות, פכיות שחורות ועירות ועוד. על פי

הממצא הקרמי החל כנראה השימוש במערה בסוף המאה השמינית ונמשך במאה השביעית לפני הספירה. למעשה, על פי מצבה של המערה לא היה צורך בחפירה כי אם בניית הכלים מתוכה. קבוצת הכלים מפוזרת בין מחסני מוזיאון רוקפלר ובין מוזיאון העיר חברון ונראה, שמדובר בשרידי המכלול המקורי שנמצא במערה, שכן כלים רבים אבדו במרוצת השנים. סך-הכל ידועים היום למעלה ממאה כלים (יורסקי, בדפוס).

במדורן המזרחי של הגבעה מצאו החופרים מערה נוספת מתקופת הברזל, אך היא לא נחפרה. המערה היתה מלאה עפר, והחופרים הצליחו להוציא ממנה שני סירי בישול שלמים עם צוואר צר ומרוכס, שיש לתארכם, קרוב לוודאי, למאות השמינית או השביעית לפני הספירה (יורסקי, בדפוס).

ח'רבת טביקה - לחלול

ניר טל מיחידת קצין המטה לארכיאולוגיה של יהודה ושומרון הביא לידיעת כותבת שורות אלה את דבר מציאתן של שתי מערות קבורה מתקופת הברזל, החצובות זו ליד זו בסמוך לחלול ולח'רבת טביקה (נ"צ 15950/11020). הפתחים מרובעים, קטנים ונתונים בתוך מסגרות, שחלקן העליון רחב מאוד. אחת המערות הייתה מלאה עפר וסתומה, ולא ניתן היה להיכנס לתוכה. רצפתה של המערה השנייה הייתה מכוסה אשפה עד גובה מפלס האצטבות ולכן לא ניתן היה לצייר תכנית מלאה שלה. המערה מכילה שלוש אצטבות סדורות בצורת האות ח"ת ומעקה חצוב מעטר את האצטבה השמאלית. המאספה היא בור קטן, החצוב בירכתיים השמאליים אחוריים של המערה, ממפלס האצטבה כלפי מטה (איור 2).

סעיר

הכפר סעיר שוכן כעשרה קילומטרים צפונית-מזרחית לחברון והתל מצוי מתחת למרכז הכפר (כוכבי, תשל"ב, 54, אתר 100; עופר, תשנ"ג, חלק 2, 92-93). בשנת 1978 התגלו שני קברים חצובים הסמוכים זה לזה על הכביש לחלול, במקום שנקרא מעיר ואדי אי-שרק (נ"צ משוער: 16265/11035). לא ידוע האם הם חלק מבית-קברות של ממש או שהיו בודדים בשטח, וכן לא ברור מהי למעשה קרבתם לתל. נקודת הציון של שתי המערות איננה רשומה בתיק החפירה והיא מוצעת כאן על פי תיאור המיקום בתיק החפירה. האתר נחפר בפיקוחו של סיף אלדין חדאד מטעם קצין המטה לארכיאולוגיה של יהודה ושומרון (הרשאה 183).

גגותיהן של שתי המערות נהרסו בעת הכנת השטח לבנייה ונמצא שהמערות שימשו לקבורת התושבים המקומיים בעבר הקרוב. שתי המערות דומות זו לזו במידותיהן ובתכניתן, אם כי תוך שינויים מסוימים. כל אחת מהן מכילה חדר יחיד ובו שלוש אצטבות סדורות בצורת האות ח"ת ומאספה. בדיווח הקצר שהתפרסם (חדשות ארכיאולוגיות, סז-סח, 1978, 76) נמסר, שבמקום נמצאו שברי כלי חרס מן המאות השמינית והשביעית לפני הספירה, אולם בתיק החפירה מסר החופר במפורש שהמערות נמצאו ריקות ממצאים (יורסקי, בהכנה).

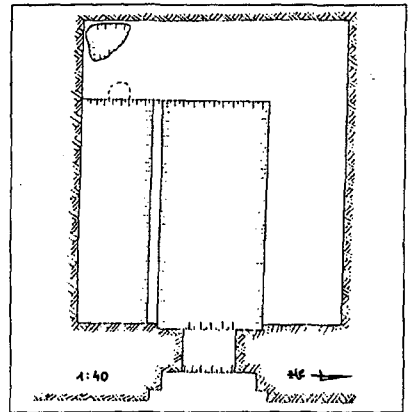
ראס א-טוויל

בראס א-טוויל (נ"צ 1636/1083) נמצא אחד היישובים הגדולים בהר יהודה, שבשלהי תקופת הברזל הגיע היקפו לכ-44 דונם (עופר, תשנ"ג, חלק 2, 92; כוכבי, תשל"ב, 56, אתר 111). בשנת 1974 דיווח מר מוחמד ריבי, מפקח העתיקות של אזור חברון מטעם יחידת קצין המטה לארכיאולוגיה של יהודה ושומרון, על חפירה במערת קבורה מתקופת הברזל באזור ראס א-טוויל (חדשות ארכיאולוגיות, נ, תשל"ד, 17). המערה כוללת חדר אחד שמידותיו 5.00 X 3.00 מ'. פרטים נוספים

אודות המרכיבים האדריכליים הפנימיים לא נמסרו ואף תכנית איננה מצויה בארכיון של קצין המטה לארכיאולוגיה. נראה שנעשה במערה שימוש במשך תקופה ארוכה, ומכלול הכלים שנמצא בה מייצג את המאות השישית עד התשיעית לפני הספירה. במערה נמצאו כ־70 כלים תמימים וכן כלים רבים נוספים, שנשברו כתוצאה מהתמוטטות חלקים מן התקרה. שיחה עם החופר מלמדת, כי הקיר האחורי של המערה היה מעוגל ובסמוך אליו, משמאל לכניסה, היה בור מאספה. לא היו בחדר אצטבות לקבורה והמתים הונחו על הרצפה בשורות, כשכלי חרס רבים פזורים ביניהם. כלים נוספים נמצאו במאספה. מסיבות טכניות אין אפשרות לבדוק את המכלול הקרמי ולהרחיב עליו את הדיבור.

איור 2: תכנית המערה מחירבת טבוקה-תלחול (באדיבות מר ניר טל, מקמ"ט ארכיאולוגיה של יהודה ושומרון)
איור 3: חירבת מעון - כלי זואומורפי המוצג במוזיאון העיר חברון

חברון

חברון מפתיעה בדלות ממצא הקברים מימי בית ראשון (עופר, תשנ"ג, חלק 1, 27). בשנים 1964–1966 חפרה משלחת בראשותו של פי האמונד בתל רומיידה (חדשות ארכיאולוגיות, יח-יט תשכ"ו, 27; כוכבי, תשל"ב, 61, אתר 147; עופר, תשנ"ג, חלק 2, 52; חלק 3, 43–46). במקום נמצא קבר אחד בלבד מסוף תקופת הברזל I ותחילת תקופת הברזל II. במקור, בתקופות הכלקוליתית והברונזה הקדומה, שימשה המערה למגורים. חומר החפירה הועבר לגי צידוויק ובעבודת הדוקטורט שלו ציין שני קברים: מסי 2 ומסי 5 (עופר, תשנ"ג, חלק 1, 27). אין הוא מביא תכניות ולהוציא צילומים של כלים בודדים אין כל מידע נוסף עליהם (Chadwick, 1992).

ניר טל מיחידת קצין המטה לארכיאולוגיה של יהודה ושומרון העביר לידיעת מחברת מאמר זה מידע אודות מערה נוספת מימי בית ראשון, המצויה בשטחו של המנזר הרוסי בחברון. ביקור במקום העלה את הפרטים הבאים: הכניסה למערה נמצאת ב"חצר" קטנה החצובה בקפדנות. בחזית, מעל פתח המערה, חצוב מעין מדף בולט, בדומה למצוי בפתחי מערות אחדות בנבי דניאל. מידות הפתח 0.55 X 0.55 מ', הוא ממוקם באמצע הקיר הארוך של המערה ויש לו סף חצוב שרוחבו 0.40 מ'. המערה מכילה חדר אחד מלבני לא סדיר ושלוש אצטבות סדורות בצורת האות ח"ית. קירות החדר חצובים ברשלנות וכמו גם האצטבות. אורך החדר כ־2.25 מ', רוחבו כ־3.10 מ'.

וגובהו 1.75 מ'. רוחבן המרבי של האצטבות הצדדיות 0.80 מ' וגובהן כ-0.90 מ'. האצטבה האחורית צרה יותר ורוחבה אינו עולה על 0.45 מ'. בסביבת חלק מהמערות, הממוקמות בחצר הכנסייה, התנהלה פעילות של חציבת אבנים, בדומה למצב במערות הקבורה בירושלים בתקופת המלוכה (ברקאי, תשמ"ה; 115, 1994).

בסביבת חברון מצויות ללא ספק מערות קבורה נוספות, אלא שאין לגביהן תיעוד או שהוא לקוי מאוד. ידוע לדוגמה דבר קיומה של מערה בסביבת דורא (כוכבי, תשל"ב, 62-63, אתר 154), אך כל הידוע אודותיה הוא שנמצאה בה צלמית אישה על כן (Bloch-Smith, 1990, 266-267).

בני-דר

בני-דר ממוקמת דרומית-מזרחית לחברון (כוכבי, תשל"ב, 64, אתר 162; עופר, תשנ"ג, חלק 3, 78-79). האתר כולל ליישוב גדול מוקף חומה מתקופת הברזל (נ"צ 1645/1005) ובמרחק כ-200 מ' ממנו לכיוון דרום-מערב נמצא בית-הקברות של היישוב. בקיץ של שנת 1993 נערכה במקום במשך שבוע חפירת הצלה על-ידי ניר טל ויחיאל זלינגר מיחידת קצין המטה לארכיאולוגיה של יהודה ושומרון. במהלך החפירה נוקו ונחפרו שש מערות קבורה מתוך עשרות מערות, שפתחיהן גלויים בשטח. על פי הממצא הקרמי המועט דיווחו החופרים כי תקופת השימוש העיקרית במערות הייתה במאה השמינית לפני הספירה. סלע הגיר האופייני למקום הוא נארי, ומתחתיו מצויה שכבת קירטון רך. מבנה גיאולוגי זה בא לידי ביטוי באיכות החציבה של המערות בהתאם למיקומן; קירותיהן של מערות, שנחצבו בסלע הנארי הקשה, מסותתים היטב ובזוויות ישרות, ואילו מערות שנחצבו בסלע הרך ניכר בהן כי חוצביהן התקשו לשמור על קווים ישרים במהלך העבודה. רוב המערות שנחפרו מכילות חדר קבורה אחד ורק מיעוטן מכילות שני חדרים. כל הקברים נשדדו בתקופות שונות בעבר.

עין אל-חפיר

האתר נמצא בסמוך ליישוב ששמו ואדי שאג'נה. הקברים חצובים על גבעה, שכביש חברון-באר-שבע חוצה את מדרונה הדרומי (נ"צ 1531/0970). אתר המערות התגלה בעת ביצוע עבודות הרחבה בכביש והן נשדדו על-ידי הפועלים. המערות נמצאות על מפלס הכביש והן סדורות בטור. מעליהן, על מדרון הגבעה, נמצאות מערות פזורות נוספות מלאות עפר. רוב המערות מתוארכות לתקופות ההלניסטית וההרודיאנית (כוכבי, תשל"ב, 71, אתר 192; עופר, תשנ"ג, 107, נספח 2/א, אתר 320/37/1), אך נראה שלפחות שתיים מהן הינן מתקופת הברזל אם כי חיותיהן נהרסו ונעלמו. מן הכביש ניתן להבחין בקירות האחוריים של החדרים, באצטבות חצובות לאורכם ובחלקים מן האצטבות הצדדיות. ניתן לשער, שכל מערה הכילה חדר יחיד עם שלוש אצטבות סדורות בצורת האות ח"ת. ייתכן שבית-הקברות קשור לחירבת ביסם הסמוכה. כיוון שהספק באשר לתיארוכן של המערות רב לא נכלל האתר בשלב זה של המחקר במפת התפוצה.

2. בחצרה של הכנסייה הרוסית מצויות עוד שבע מערות, שחלקן טבעיות וחלקן מלאכותיות, כולן ריקות כנראה מממצא מתאריך, אך נראה שהן מאוחרות. המערה היחידה שעוררה התלבטות האם מוצדק לתארכה לתקופת הברזל היא מערה גדולה בעלת שלושה חדרים. אולם הכניסה שלה גדול מאוד ומידותיו 4.50 x 4.50 מ' וגובה תקרתה כ-2.10 מ'. בקיר שמול הכניסה ובקיר הימני חצובות ארוכות בתוך כוכים. החדר חצוב תוך הקפדה על זוויות ישרות במפגש הקירות ועל תקרה ישרה ואופקית. בקיר השמאלי קרועים פתוחים של שני חדרים קטנטנים. בקיר הימני של השמאלי שביניהם חצובה אצטבה ואילו הימני שבהם ריק ממתקנים חצובים. כאמור לא ידוע האם המסגרת הכרונולוגית של מאמר זה הולמת מערה זו.

ח'רבת רבוד

ח'רבת רבוד (נ"צ 1515/0934) מזוהה כיום עם דביר המקראית (כוכבי, תשל"ב, 74, אתר 215; 1973; עופר, תשנ"ג, חלק 2, 60-65; חלק 3, 38-40).
 בית-הקברות של התל נמצא על הגבעה שמדרום-מזרח לתל. במקום נמצאו כמאה מערות קברים, שכרבע מהן מתוארכות לתקופת הברזל. כל הקברים נמצאו פתוחים ושדודים. קברים בודדים נוספים נמצאו גם על המדרונות המערביים של התל. תכניות הקברים לא הובאו בפרסום אודותיהם ואף לא מידע נוסף.

ח'רבת מעון

במוזיאון העיר חברון מוצגת קבוצה של למעלה מ-80 כלים, שמוצאם ממערת קבורה בחורבת מעון. כלי החרס מצביעים על כך, שתקופת השימוש העיקרית בהם הייתה במאה השביעית ובתחילת המאה השישית לפני הספירה. המכלול כולל נרות עם בסיס מעוגל או עם בסיס מעובה וגבוה מן המאה השביעית לפני הספירה, פכיות כדוריות וגליליות, פכיות שחורות, לגינים "קלסיים" ולגין בעל גוף דמוי שק, פכים מסוגים שונים, כלי זואומרפי (איור 3), צלמיות חרס ועוד. המכלול כולל גם כלים מוקדמים יותר, כגון פכיות שחורות שידיותיהן משוכות מהצוואר אל הכתף, ולכן סביר להניח, שהשימוש במערה החל במאות העשירית או התשיעית לפני הספירה, ולאחר הפסקה מסוימת חזרה לשימוש במאה השביעית עד תחילת המאה השישית לפני הספירה. הסבר אחר עשוי להיתלות באי ודאות מסוימת באשר למוצאם של הכלים, כלומר יש אפשרות שמדובר במכלול כלים שמקורו ביותר ממערה אחת.

ארכיאולוגים שעבדו בסביבה מאז שנת 1967, וכיניהם ציון שבתאי, דוד עמית ואחרים, אינם מודעים לחפירה של מערת קבורה בחורבת מעון. גם בארכיון רשות העתיקות אין וישוב של חפירה בחורבת מעון לפני שנת 1988, להוציא ביקור שערך במקום אנשי אגף העתיקות המנדטורי בנובמבר 1936 (באדיבות ארכיון רשות העתיקות). כותבת שורות אלה מציעה להתייחס לקביעת מוצאם של הכלים בזהירות. ספק אם אי פעם תתברר התעלומה. לדברי מנהל המוזיאון בחברון, מר מוחמד רגיבי, הגיעו הממצאים למוזיאון עוד בתקופת השלטון הירדני, וגם לו עצמו אין מידע נוסף על מוצאם. מכל מקום, בחורבת מעון התקיים יישוב בתקופת הברזל (נ"צ 1627/0909), ששטחו בשלהי התקופה מוערך ב-14 דונם (כוכבי, תשל"ב, 77-78, אתר 231; עופר, תשנ"ג, חלק 2, 84).

ט'הריה

העיריה ממוקמת במרחק של 22 ק"מ דרומית-מערבית לחברון (עופר, תשנ"ג, חלק 2, 79-80; חלק 3, 14, 36). פלח שעיבד את אדמתו נפל לבור וכך התגלתה מערת הקבורה. המערה נחפרה על-ידי מחלקת העתיקות המנדטורית, וממצאיה פורסמו על-ידי ד' בראמכי (Baramki, 1934-5).
 מערה זו הינה מערכת קבורה בעלת שלושה חדרים: אולם כניסה מלבני, חדר אחד דמוי טרפז (A) וחדר נוסף מרובע (B). המעבר אל שני החדרים הצדדיים התבצע באמצעות מסדרונות קצרים, שמפלסם גבוה מזה של רצפת חדר הכניסה. המערה חצובה על פי תכנית ייחודית וללא מקבילות ביהודה, שכן רצפות החדרים גבוהות מרצפתו של אולם הכניסה והן מתפקדות כאצטבות (Baramki, 1934-5, planin p. 9). עם זאת ייתכן, שבלכיש הייתה מערה דומה אחת לפחות – מסי 4004 – אלא שאין כל מידע כתוב אודותיה (Tufnell, 1953, pl. 128). ייתכן שהמערה מלמדת על שלב מוקדם בהתפתחות האדריכלית-טיפולוגית של מערות הקבורה ביהודה, אך ניתן להסביר את התכנית הייחודית גם כווריאנט מקומי בלבד.

לא ידוע היכן נמצאת המערה ביחס לתל שנחפר על-ידי אולברייט (Albright, 1943). ברמכי מתארך את תחילת השימוש בקבר למאה העשירית לפני הספירה ואילו אולברייט תיארך את תקופת השימוש העיקרית בקבר למאה התשיעית עד אמצע המאה השמינית לפני הספירה בשל השוואת המכלול הקרמי לזה של קבר מסי' 5 בתל אינצבה (Albright, 1943, 158-159). הולדי טען, שמשך השימוש בקבר היה ארוך מאוד, עד המאות השישית והשביעית לפני הספירה (Holladay, 1976, 277), ואילו לדעת דיורו היה הקבר בשימוש במאות השמינית עד השביעית לפני הספירה (Dever, 1969-70, 149). דעת כותבת שורות אלה כדעתו של אולברייט כיוון שאין במכלול ייצוג לכלים, האופייניים למאה השביעית לפני הספירה כגון לגינים ונרות מעובי בסיס.

חורבת ענים

חירבת עיונה א-תחתא (נ"צ 1560/1845) וחירבת עיונה אל-פוקא (נ"צ 15750/08535) מזוהות עם היישוב ענים המופיע בשימט ערי יהודה בספר יהושע (טו: 6). ייתכן שמדובר ביישוב אחד, ששכן בשני מקומות המרוחקים זה מזה כקילומטר וחצי (כוכבי, תשל"ב, 82, אתר 250; עופר, תשנ"ג, חלק 3, 73-74). גודלו של היישוב בשתי החורבות מוערך בכ-35 דונם.

מערת הקבורה התגלתה בשנת 1989 בעקבות סלילת כביש ליישוב שני שבדרום הר חברון. המערה נחפרה על-ידי י' לנדר מטעם רשות העתיקות והיא מכילה חדר קבורה יחיד ושלוש גומחות אצטבה (לנדר, תשנ"א). הגומחה המזרחית מופרדת מזו שלידה באמצעות משכב מלבני משוקע עם שקע להנחת הראש. אין במערה מאספה. שני שלדים במצב השתמרות טוב יחסית נמצאו מונחים על הרצפה, למרגלות האצטבות. שרידיהם של כשמונה שלדים נוספים נמצאו כשהם פזורים ברחבי החדר במצב השתמרות גרוע.

תקופת השימוש העיקרית במערה הייתה במאה השביעית לפני הספירה ונמשכה כנראה עד שנת 586 לפני הספירה. התמונה הקרמית מתאימה לתמונה המצטיירת ביישוב עצמו: בשנות ה-80 חפר ר' כהן מצודה מן המאה השביעית לפני הספירה (לא פורסם), ובשנים 1988-1989 חפרו צבי אילן ז"ל ודי' עמית יבדל"א את בית-הכנסת שבמקום. הסתבר, כי המקום נבנה על גבי חדר עם כלי חרס שחרב בשריפה עזה, כנראה בשנת 586 לפני הספירה (עמית, דברים בעל פה; עופר, תשנ"ג, חלק 2, 84-85; חלק 3, 73). עם זאת יש לציין, שדווקא הממצא מן המערה שופך אור על תחילתו של היישוב בענים במאה התשיעית או העשירית לפני הספירה, מידע שלא נחשף בחפירות ובסקרים. הממצאים המוקדמים נחשפו במשכב הגוף. שלוש גולגולות, פכיות שחורות עם ידיות היוצאות מן הצוואר אל הגוף, פכית פיניקית ונרות בעלי בסיס מעוגל. לכן נראה, שבמאה השביעית חזרו להשתמש במערה לצורכי קבורה ואז העבירו אל המשכב את שרידי השלדים וכלי המנחה, שהיו בה מתקופת השימוש הראשונה, והמשיכו לקבור בה נפטרים (יורסקי ולנדר, בהכנה).

מבחינה אדריכלית יש במערה עניין רב למחקר מערות הקבורה של תקופת בית ראשון כיוון שלא נמצאה פתוחה ושדודה בדומה למאות מערות ביהודה, וניתן לתארכה בביטחון. במערה נמצאה לראשונה צורה פרוטוטיפית קדומה של משכב גוף, המוכרת רק בצורתה המאוחרת והמפותחת בעיקר בבתי-הקברות של ירושלים (יורסקי, 1995).

מבחינה אדריכלית-טיפולוגית שייכת המערה לטיפוס המערות עם גומחות אצטבה, המוכרות כיום כמעט אך ורק בדרום יהודה, וליתר דיוק בשפלת יהודה, מקו חירבת אל-כוס דרומה עד תל עירא שבבקעת באר-שבע. בתוך קבוצה זו מוכרים גם וריאנטים של מסורות אדריכליות מקומיות כגון קברי תל עיטון, תל חליף וחירבת זעק (יורסקי, 1995, 70-71). עובדה גיאוגרפית זו מעוררת גם היא עניין בשל מיקומה של חורבת ענים בהר חברון, מזרחה למפת התפוצה של הווריאנטים הדרומיים של קברי המערות. אולם בשל העובדה שבשלב זה של המחקר זוהי המערה היחידה מתקופת הברזל, הידועה מחורבת ענים, יש להיזהר מהסקת מסקנות פזיזות.

סיכום ודיון

18 אתרי קבורה מוכרים כיום בהר יהודה, מבית-לחם בצפון ועד חורבת ענים בדרום. המידע מקיף למעלה מ-68 מערות קבורה, אם כי הידיעות באשר למערות הקבורה מתקופת הברזל בתלים הגדולים וברוב האתרים האחרים מקוטעות וכמעט אפסיות. כך באשר למערות שנחשפו בבית-לחם, בתקוע, בחברון, בחירבת רבוד, בטיהריה ועוד. כל מערת קבורה, שנמצאה שלא בקרבת תל, מעידה על קיומו של יישוב, גם אם לא ידוע מה היה סוג היישוב וגודלו. תפוצת אתרי הקבורה שהובאה כאן מלמדת על סמיכותם של רוב האתרים לשני סוגי יישובים, שהיו קיימים בהר יהודה בתקופת הברזל: יישובים קטנים ובינוניים כגון סעיר, נבי דניאל, תקוע ובני-דר וערים גדולות ששטחן מוערך ב-60 דונם ויותר כגון ראס א-טויל, חברון וחירבת רבוד.

על פי מסקנות הסקר שערך אי עופר (עופר, תשנ"ג), היה דרום הר יהודה מיושב בדלילות לעומת צפונו. גם תפוצת אתרי הקבורה מצביעה בשלב זה של המחקר על יישוב צפוף יותר בצפון ההר מאשר בדרומו, אך נראה שהסיבה העיקרית לכך היא הפער בידיע המצוי כיום בידינו, שכן למרות שחבל ארץ זה נסקר פעמיים לפחות לא זכה עדיין לכיסוי מלא ושיטתי של חפירות בהיקף נרחב (עופר, 1990, איור 5), ולכן ניכרים במפת דרום ההר חלקים ריקים. יישובים שידוע, כי התקיימו בתקופת הברזל (יהושע, טו) ושמותיהם השתמרו לעתים בחורבות (מעון, כרמל, זיף ועוד) נסקרו ונחפרו למרבה הצער בהיקף מצימצם או שלא נסקרו כלל. למעשה מלמדת תפוצתן של מערות הקבורה רבות על היקפו של היישוב בהר יהודה במקרים, שאין אפשרות ללמוד על כך מן התלים עצמם. אין ספק, שבעתיד יתגלו בסביבה זו מערות קבורה נוספות, שיוסיפו על הידיעות בתחום תפוצת מערות הקבורה ומנהגי הקבורה בתקופת הברזל בהר יהודה.³

עתה יש לתהות מה תורם המידע אודות מערות הקבורה בהר יהודה בתקופת בית ראשון! מסד הנתונים שהוצג במאמר זה מהווה חלק קטן בלבד מכלל הנתונים שנאספו בשנים האחרונות מרחבי ארץ יהודה כולה. נתונים אלה משמשים בסיס למחקרים אחרים, שחלקם יצא כבר אל מכבשי הדפוס, כגון: הגדרתם וזיהויים של וריאנטים אדריכליים אזוריים; בדיקת היקף גבולותיה של ממלכת יהודה על פי קריטריון ארכיאולוגי שאיננו נייד והוא מזהה אוכלוסייה בעלת מנהג תרבותי משותף מוגדר; הגדרתה של היררכייה חברתית בירושלים ובפריפריה על פי אדריכלות הקברים; הגדרת יחסי הגומלין התרבותיים בין הבירה ירושלים ובין יישובי הפריפריה; ומנהגי הקבורה של תושבי יהודה על פי המכלולים שנמצאו בקברים. נושאים אלה ואחרים ירחיבו בעתיד את ידיעותינו אודות התרבות החומרית של ארץ יהודה ותושביה בתקופת הבית הראשון.

רשימת מקורות

אוישקין ד', תשמ"ז;

כפר השילוח, עיר הקברים מתקופת המלוכה, ירושלים.

ברקאי ג', תשמ"ה;

צפונה ומערבה של ירושלים בסוף תקופת הברזל, חיבור לקבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.

ברקאי ג', 1994;

"קברים וקבורה ביהודה בתקופת המקרא", בתוך: אי זינגר (עורך), קברים ונוהגי קבורה בארץ-ישראל

בעת העתיקה, ירושלים, עמ' 96-164.

דדון מ', 1990;

"אל עטן (בית לחם)", חדשות ארכיאולוגיות, צה, עמ' 61-62.

3. בעת כתיבתו של מאמר זה דיווח לי ד' עמית אודות בית-קברות נוסף בחורבת זיף. אין ספק, שהמילה האחרונה בתחום זה לא נאמרה עדיין.

- יורסקי א', 1995;
- מערות קברים בארץ יהודה בתקופת הברזל - היבטים ארכיאולוגיים וארכיטקטוניים**, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.
- יורסקי א', בדפוס;
- "מכלולים מתקופת הברזל ב' ממערות קבורה באל-ערוב ובחורבת מעון (?)", **עתיקות**. יורסקי א', בהכנה;
- "שתי מערות קבורה מתקופת הברזל בסעיר", **עתיקות**. יורסקי א' ולנדר י', בהכנה;
- "מערת קבורה מחורבת ענים", **עתיקות**. כוכבי מ', תשל"ב;
- "הסקר בארץ יהודה", בתוך: מ' כוכבי (עורך), **יהודה שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ה**, ירושלים.
- כוכבי מ', 1973;
- "חירבת רבוד היא דביר", בתוך: י' אהרוני (עורך), **הפירות ומחקרים מוגש למרופסור שמואל ייבין, תל-אביב, עמ' 49-75**.
- לנדר י', תשנ"א;
- "חורבת ענים", **חדשות ארכיאולוגיות**, צו, עמ' 35.
- עופר א', 1990;
- "הר-יהודה המקראי - מנוודות לממלכה לאומית", בתוך: נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), **מנוודות למלוכה, היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל**, ירושלים, עמ' 155-214.
- עופר א', תשנ"ג;
- הר-יהודה בתקופת המקרא**, חיבור לקבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.
- עמית ד', תשנ"ב;
- "חורבת הלל (חי הילאל)", **חדשות ארכיאולוגיות**, צו, עמ' 79-80.
- עמית ד' ויורסקי א', בהכנה;
- "בית הקברות מתקופת הברזל בנבי דניאל".

Albright W.F., 1943;

"The Excavation of Tell Beit Mirsim", vol. III, AASOR, vol. 21-22, pp. 155-160.

Bagatti P.B., 1952;

Gli antichi edifici sacri di Betlemme, Jerusalem.

Bagatti R.P.B., 1965;

"Bethleem", *RB*, vol. 72, pp. 270-271.

Baramki D.C., 1934-5;

"An Early Iron Age Tomb at Ez Zahiriyye", *QDAP*, vol. 4, pp. 109-110.

Bloch-Smith E., 1990;

Judahite Burial Practices and Beliefs about the Dead, Ph.D. dissertation, University of Chicago.

Chadwick J.R., 1992;

The Archaeology of Biblical Hebron in the Bronze and Iron Ages: An Examination of the Discoveries of the American Expedition to Hebron, Ph.D. dissertation, University of Utah.

Davis J.J., 1974;

"Tekoa Excavations: Tomb 302", *Bulletin of the Near East Archaeology Society*, vol. 4, pp. 27-49.

Dever W.G. 1969-70;

"Iron Age Epigraphic Material from the Area of Khirbet El-Kom", *HUCA*, vol. 40-41, p. 149 ff.

Holladay J.S.Jr., 1976;

"Of Sherds and Strata: Contributions Toward an Understanding of the Archaeology of the Divided Monarchy", In: F.M. Cross et al. (eds.), *Magnalia Dei: Mighty Acts of God*, New York, pp. 277 ff.

Loffreda S., 1968;

"Typological Sequence of Iron Age Rock-Cut Tombs in Palestine", *LA*, vol. xviii, pp. 244-287.

Naveh J., 1963;

"Old Hebrew Inscriptions in a Burial Cave", *IEJ*, vol. 13, pp. 74-92.

Saller S.J., 1968;

"Iron Age Remains from The Site of a New School at Bethlehem", *LA*, vol. 18, pp. 153-180.

Smith R.H., 1962;

Excavations in the Cemetery at Khirbet Kufin, Palestine, London.

Tubb J.N., 1980;

An Iron Age II Tomb Group from the Bethlehem Region, British Museum Occasional Paper no. 14, London.

Tufnell O., 1953;

Lachish, vol. III, London-New-York-Toronto.